

TERCÜME

İSLAMİYET ÖNCESİNDE TÜRKLERİN İRAN MÜNASEBETLERİ*

Pentti AALTO

(Çev. Mehmet Turgut BERBERCAN)**

Doğu Avrupa bozkırları, tarihî devrimizin başlangıcında; İskitler olarak anılan, muhtemelen İranî bir dil konuşan, kabileler tarafından yönetilmekteydi. Bununla beraber muhtemel ki, onların yönetiminde Ural ve Altay dillerini konuşan kabileler de bulunmaktaydı. İskit kültürü; doğuya doğru, bazı muazzam gömü alanlarının keşfedildiği yere, Altaylara kadar uzanmaktaydı. Bu alanlar, Rus bozkırlarındaki M.Ö. 7.- 5. yüzyıldan kalma İskit gömü buluntularına yakın paralellikte bulunmaktadır. Öte yandan, İskitlerin kültürel etkileri Noin Ula ve Ulan-Bator'un kuzeyinde (Bkz. Rudenko'nun yayımları) tespit edilen, kazılarla ortaya çıkarılan Hun gömü buluntularında da açık olarak görülmektedir.

Bu kültürün karakteristik özelliklerinden biri “hayvan üslûbu”dur. Bu stil, ustaca yapılmış altın, gümüş ve bronz nesnelere, kaya çizimlerinde vs. görülmektedir.¹ Bu kültürün bulunduğu bütün alanlarda taş heykeller, balballar (kamenny baby), taşa oyulmuş koçbaşları buluruz.² Bulunan muhtelif sanatsal kalıntılar, arkeolojik buluntular; silahlar, kıyafetler, yük arabaları vs. bütün bozkır bölgelerinde ele geçirilenler birbirine oldukça benzemektedirler.³ Üzengi, muhtemelen bir İskit buluşudur.⁴ Türk “*tamya*”larına benzeyen sahiplik

* “Pentti Aalto, “Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times”, *Studia Turcica*, Ed. by L. Ligeti, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, s. 29-37” künyeli makalenin tercümesidir.

** Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mehturber@hotmail.com

¹ Bkz. örneğin; F. Hančar, *The Eurasian Animal Style and the Altai Complex: AA XV*, s. 171 ve müteakip (mt.) sayfalar (ss.); A. M. Tallgren, *Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures: ESA VIII* (1933), s. 175 mt. ss.; *Some North-Eurasian Sculptures: ESA XII* (1937), s. 109 mt. ss.

² Bkz. Passek – Latynine, *Sur la question des “kamennye baby”*: *ESA IV* (1929), s. 190 mt. ss.; A. Salmony, *Notes on a “Kamennaya Baba”*: *AA XIII*, s. 5 mt. ss.; K. Jettmar, *The Slab with Ram's Head in the Richtberg Museum: AA, XVII*, s. 291 mt. ss.

³ J. G. Anderson, *Der Weg über die Steppen: BMFEA I* (1929), s. 148 mt. ss.; T. Sulimirski, *Scythian Antiquities in Western Asia: AA XVII*, s. 282 mt. ss.

⁴ W. W. Arendt, *Sur l'apparition de l'étrier chez les scythes: ESA IX* (1934), s. 206 mt. ss.

işaretleri asgarî, Sarmatyanların (Bir İrânî dil konuştukları düşünülmektedir.) İskitleri M.Ö. 300 civarında istilâ ettikleri günlerden bu yana bilinmektedir.⁵

Homer ve Hesiod'dan beri kaynaklarımız kısır sütünün ve *kumys*'in[→] bozkır halkları arasında kullanıldığını söylemektedir. Herodotus'un *kumys*'in hazırlanışı üzerine verdiği tarif, modern Türk metotlarına oldukça fazla benzemektedir.⁶ Christensen, Avesta'da işaret edilen Eski İnan hayat tarzıyla, Eski Türkmen hayat tarzını mukayese etmiş, tespiti varmıştır: “Les peuples se succèdent dans l'Asie centrale, mais les états de civilisation sont restés les mêmes jusqu'aux temps modernes (AO IV, s. 84 mt. ss.)”.

İrânî İskitlerin, Sarmatyanların ve Alanların dilleri çok küçük parçalar halinde bilinmektedir. Onların yaşayan en yakın akrabaları Osetyanlar olarak bilinir. Aynı şekilde sadece Hunlar, Avarlar, Hazarlar ve Bulgarlar gibi en eski Türk boylarının dillerine ait küçük fragmanlar korunmuştur. Her ne kadar bazı akademisyenler, Bulgarlar ve Çuvaşları Hun kabilelerinin soyundan gelenler olarak kabul etmek istemişlerse de Hun ve Avar federasyonlarının hâkim kabilelerinin hakikaten bir Türk dili konuştukları kesin olarak bilinmemektedir. Çuvaş dilindeki bazı eski sözcükler, çok eski zamanlarda İrânîlerle kurulan kültürel münasebeti gösteriyor olabilir. Yegorov, sözlüğünde (*Etimologičeskij Slovarj Čuvaškogo Jazyka*, Çeboksary 1964); Çuvaşça sözcüklerin mümkün bir İrânî etki sahasına girmiş olabileceğine dikkat çeker. Çünkü Çuvaşçanın karmaşık fonetik tarihi, birçok detayı bir daha inceleme gerektirmektedir.

kumys'in Aryanca adı muhtemelen *surā* (= Sanskr.)'dır. Avestçe *hurā*, Germanik dillerde de bir sıfat olarak *sour* vs. şeklinde korunmuştur: Türkî *sıra*, Çuvaşça *sōra* “bira”.⁷ daha da ilginç aynı sözcüğü Ziryen ve Votyak dillerinde *sur* “bira” şeklinde görüyoruz. Belki de bu dillerden alınmıştır; Ostyak dilinde *sar*, Vogul dilinde *sōr* şekilleri bulunmaktadır. Diğer muhtemel ödünç sözcükler, Türkçe *tāna*, Osm. *dana*, Çuv. *tīna* ~ *tōna* “düve”: Avestçe *daēnav-* “dört ayaklı dişi büyükbaş hayvan”, Sanskrit *dhena* “id.”, “sığır”, *dhenu* “sığır”; Çuv. *śak-le-* “yüklemek”, Tü. *yük* “yük”: Av. Sanskr. *yuga* “bağlama”; Tü. Çağ. *torak* “peynir”, Çuv. *turāχ* “bir çeşit ekşi süt” Moğolca *taray* ile bağdaştırılabileceğe benzemektedir. Ama öte yandan ayrıca, Avestçe *tūrya-* “peynir” ve Abaev tarafından “peynir yiyenler” (?) olarak tercüme edilen İskit

⁵ E. I. Solomonik, *Sarmatskie Znaki Severnogo Priçernomorja*, Kiev 1959.

[→] *Mütercim notu: kımız kastedilmektedir.*

⁶ Bkz. Benim çalışmam: *Le “lait nor” chez Plin l'Ancien: Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 1-4.

⁷ Krş. V. Brøndal: *Acta Philologica Scandinavica III* (1928-29), s. 17.

kabile ismi *Toqex-adaı* da bu bağdaşlık içindedir; Çuv. *măzăr* “çift”: Av. *miθwara-* “akuple, bağlaşık”; Çuv. *ădăr* “samur”: Av. *udra-*, Sanskr. *udra* “id.”; Bariz bir enigma Çuv. *ăvăs* “(bir tür) ağaç”tır, orijinal bir **absa* vb. şeklini gösteren Kar. Tat. *ūsak*, Sag. Koyb. *ōs*, kesin bir şekilde Hint-Avrupa dilinde ağaç adının karşılığının orijinaline benzemektedir: Pedersen bu sözcüğü, Eski Ermeniceden Türk diline girmiş bir ödünç olarak kabul etmiştir.

Çok yaygın bir yayılma sahası bulan bir kültür sözcüğü, *Shupashkar* (Çeboksarı), *Murkar* vs.’de bulunan *-kar* “kale, şehir”dir. Hatta bu sözcük, komşu dillerde Ziryen ve Votyak *kar* “şehir”, Ostyak *χăr*, Vogul *χar* “yer” şekillerinde görülmektedir: Hotence Sakaca *kara* “şehir” (örneğin *kaşgar* şehir adında), Avestçede belki *sāto.kara-* “yüz hayvanlık sürü sahibi olma” şeklinde: **kara* “sürü, aile”, Eski Farsçada *kāra-* “halk” (siyasî anlamda),⁸ Tibetçede de *kar* şeklini buluruz; *khar*, *'khar*, *mkhar* “şehir”; Uyg. *yadu*, Çağ. Osm. *yada*, Moğ. *jada* “yağmur taşı”: Av. *yātu-*, Sanskr. *yātu* “efsun”; Çuv. *karđa*, Kazan Tatarcası *kirtä* “büyük kapı, duvar, dam”: Osetçe *kært* “büyük kapı”, Erm. *k'ert* “şehir”, Orta İrancı *kart* “şehir” (Semitik *kart* “şehir” anlamında mı?), yukarıdaki Çuvaşça sözcüğün muhtemelen Germanik bir orijini bulunmaktadır (Got. *garda* vs.); yine çok yaygın bir yayılma sahası bulan Çuv. *χəmla*, Türkçe *qumlaq* “bira katkı maddesi [hop]” (> Osetçe *χumælle* “id.”): Soğdca *xwm*, Av. *haoma*, Eski Persçe *hauma* (*-varga*) (Bir İskit kabilesinin adında) “kutsal içecek”, Sanskr. *soma*.

Eski Bulgar hükümdarlarının listesinde geçen **Бсперихъ** ya da **Исперихъ** adı İrancıyla bağlantılıdır ve bazı benzer kişi adları Çuvaşçadan alınmıştır (Bkz. Beşevliev, s. 312 mt. ss.). Ayrıca tarihî devrimizin başlangıcında kuzeybatı Hindistan’da bir Şaka vassalı olan *İsparaka*’nın adını da bu bağlamda ilişkilendireceğim.⁹ Kül-Tegin yazıtındaki (D33) *İšbara* da ayrıca buraya aittir.

Türkistan’da İskit etkisi sonradan İranî Akamenid İmparatorluğu ve halefi olan devletler tarafından yayılmıştır. Türk ve Uygur hanedanlarından kalma arkeolojik buluntularda hâlâ İskit “hayvan stili”nin etkisini görmemiz mümkündür. Özellikle Batı dinlerinin yayılmasıyla kurulan bağlantılar, sadece Çin ile rekabet halinde bulunabilen İranî etkinin daha kuvvetli olmasına ve dominant bir karakter kazanmasına sebep olmuştur.¹⁰

⁸ Semitik bir orijini olabilir mi?

⁹ E. Lamotte, *Histoire du Bouddhisme Indien*, Louvain 1958, s. 509. Daha fazlası için krş. Pelliot: *TP*, 1929, s. 210.

¹⁰ Bkz. Mario Bussagli, *L’Influsso classico ed iranico sull’arte dell’Asia centrale: Rivista dell’Istituto Nazionale d’Archeologia e Storia dell’Arte*. NS. II, Roma 1953, s. 171-262.

Hunların özellikle hükümdarlık ilahları olarak, Akamenid hanedanlığının (yaklaşık olarak M.Ö. 650-331) ve sonrakilerin yönetimindeki İranlıların yaptığı gibi güneşe ve aya taptıkları sanılmaktadır. Bu şekilde olması sebebiyle, örneğin hilâl (yeniay) [= *kresent*] Türklerin hâkimiyet sembolünün, en azından Sasanî devrine (MS 226-642) ya da daha eski bir modele götürülmesi mümkündür. Aynı sembolizm, Karabalgasun yazıtındaki Uygur hükümdarlık unvânında bulunan ibarenin temelinde yatmaktadır: *Ay t̄yridä qut bulmiš* vs. Humbach'a göre (*Kušān und Hephtaliten*, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft C, 1961), Kanishka unvânı *διοο-κεδο* açık bir şekilde Hunik **t̄yri qut* sözüne karşılık gelmektedir: Schaefer, daha önceden Türkî *qut* sözcüğünün **kauta* şeklinde İnanca bir sözcükten geliştiğini teklif etmişti. Winter,¹¹ Toharca A *kom-ñkät* ~ B *kaum-ñäkte* ile Türkî *kün t̄yri* ve A *mañ-ñkät* ~ B *meñe-ñäkte* ile *ay t̄yri* sözleri arasında bağdaşım kurmuş ve *kün* sözcüğünü bir alıntı olarak yukarıdaki ikinci ögesi tercüme edilmiş kombinasyonda yer alan *kom* ~ *kaum* şekline bağlamak istemiştir. Ayrıca Soğdcada *γωyr βγ* (*χvēr bay*) = *kün t̄yri*, Mordvince *kov-pavas* “ay tanrı” ve *ši-pavas* “güneş tanrı” (*pavas* < İnanca *baga*) şekilleri bulunmaktadır. Avesta'da, üçüncü Nyāyışn ve yedinci Yašt ‘ay’a adanmışlardır ve ayrıca ‘ay tanrı’ *MAO*, Kushan hükümdarlarının paralarında da tasvir edilmektedir.¹² Bununla birlikte Humbach, (*age.*, s. 22) Kanishka unvânı *μavao βαγο*’yu “barınak tanrısı” olarak tercüme etmek istemiştir. Mani metinlerinde, örneğin Xwāstwanēft 40’da geçen *kün* ve *ay t̄yri* için orijinal kullanım sadece *xuaršet* ve *māh* olarak görülmektedir.

Yabancı kaynaklar, 5. yüzyıl ve sonraki Türklerinin kurt adını askerî bir unvân ve kurt amblemini de askerî bir sembol olarak kullandıklarını belirtmektedir (Krş. Beşevliev, s. 235). Bu ad ve amblem, Avesta’da *vāhrka* ‘yiğitlerin kutsal Aryan birliği’nin (Männer-bund) adı ve amblemiyle mukayese edilebilir (Wikander, *Der arische Männerbund*, Lund 1938, s. 65). Türkî *būri* vs. ile Osetçede kalıntısını gördüğümüz *biræg* ~ *beræg* şeklindeki İskit sözcüğünü bağdaştıran Abaev’in etimolojisini beğenmiş görünen Räsänen’e göre, bu şekil **wærx*’in yerine ikâme edilen bir tabu formdur. Aynı sözcük Volga Finik dillerine alıntılı olduğundan, hakikatte İskit orijinli olabilir. Ama diğer yandan, kurt Türklerin ata anaları olup Oğuz Kağan destanında bir kurdun Türk ordusuna liderlik ettiği görülmektedir.

¹¹ *Tocharians and Turks: Aspects of Altaic Civilization* (Indiana University Publ. Uralic and Altaic Ser. 23, Bloomington 1963), s. 245 mt. ss.

¹² Bkz. M. Molé, *La lune en Iran ancien*, Paris 1962, s. 217-230; krş. Humbach, *a.g.e.*, s. 29.

Arsacid (MÖ 250 – MS 226) ya da Sasanî tipinde bir İranî yazıdan elde edilmiş Türk Runik yazısında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Bana göre, büyük Göktürk ve Uygur âbidelerindeki kompozisyon ve stil, Pers hükümdarlarının abidevî yazıtlarına kesin benzerlikler göstermektedir. Bu durum İran menşeli bir geleneğe işaret edebilir. Örneğin Kül-Tegin yazıtında D1’de: *üzä kök täñri asra yayız yir qilinduqda ikin ara kişi oylı qilinmiş kişi oylında üzä äcüm apam bumîn qayan olurmış* ibaresi Eski İran yazıtlarının belli dinsel pasajlarını andırmaktadır. Örneğin krş. Xerxes’in *Nağş-i-Rustam* yazıtının başında: “Ahuramazda büyük bir tanrıdır ki o bu dünyayı yaratmıştır. Oradaki cenneti yaratmıştır, insanı yaratmıştır, insan için refah yaratmıştır, Darius’u kral yapmıştır...” denmektedir.¹³ Darius’un ve Sapor’un savaşları, Eski Türkçe abidelerde anlatılan savaşlara geniş ölçüde paralellikler taşımaktadır. Krş. örneğin, Bilge Kağan yazıtı D27-28’de: *türgäs buduniy uda basdım türgäs qayan süsi otča borča kälti bolçuda süñüşdimiz qayanin yabyusun şadin anda ölürtim ilin anda altım* şeklinde geçen ibare ile Sapor III/1’de geçen ibare: “Üçüncü savaşta, Carrhae ve Edessa’ya saldırdığımızda, ... Valerian Caesar yetmiş bin kişilik bir kuvvetle üzerimize geldi. Ve Carrhae ve Edessa’nın o kesimleri üzerinde Valerian Caesar ile büyük bir çatışma çıktı. Valerian Caesar’ı kendi elleriyle esir ettik. Geri kalanları; muhafızları, senatörleri ve generalleri, o kuvvet içinde ne kadar yönetici varsa, hepsini esir ettik ve Persiya’ya döndük. Suriye, Kilikya ve Kapadokya ateşler içinde yandı, harap oldu, esir düştü.”

Ayrıca, Türk yazıtlarında yer alan belli başlı enigmatik isimlerin ve ifadelerin, o devrin çağdaşı İranî yazıtlara bakılmak suretiyle yapılacak karşılaştırmalarla çözülebilmesi mümkündür. Örneğin, Kül-Tegin yazıtı D4’te, İstemi Kağan’ın yasını tutan halklar sıralanmaktadır. Görünüşe göre, sıralama doğudan başlıyor, güneye iniyor, batıya geçiyor ve kuzeye geçtikten sonra tekrar doğuya varıyor: *öñrä kün toyusiqda bökli çölig il tabyaç tüpüt apar purim qırqız üç qurıqan otuz tatar qıtay tataı* : Eğer belirsiz olan *bökli çölig il* ibaresi gündoğumunun karşı istikâmeti (batı) olarak anlaşılırsa, *çöl* şekli Hephthalite aşireti *jaüvla*’nın, para yazısı üzerindeki *SOHO ZOBOL*’un (*şahi Zabol*), Hindistan’daki Hūna hükümdarlarının yazıtlarından, örneğin Kurā yazıtları *Turuşka Mahārāja Toramāna*’da geçen *şāha jaüvla*’nın Orta İranca ismi olan *çöl* olarak tercüme edilebilir.¹⁴ Xosrau Anōšurvān’ın müttefiki olarak İstemi yönetimindeki Türkler Heftalitleri MS 565’te ele geçirdiler. Tabarî’ye göre

¹³ Sukumar Sen, *Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors*, Calcutta 1941, s. 96.

¹⁴ Bkz. örneğin Widengren, *Xosrau Anōšurvān, les Hephthalites et les peuples turcs: Orientalia Suecana I* (1952), s. 69 mt. ss.

(Zotenberg'in tercümesi II, s. 128) Heftalit ismi, "bir güçlü adam" anlamına gelmekteydi. Eğer *bökli*, Tü. Osm. *bükä* = Moğ. *bökö* "kahraman, güreşçi, atlet" ile bağlantı kurulabilirse, bu sözcüğün tercümesi olarak anlaşılabilir.

Yukarıdaki sıralamada bulunan *apar* ismi, genel olarak Avarlar ile ilişkilendirilir. Schaeder (*Iranica*, s. 40) ve diğerleri bu tanımlamanın zorluksuz olmadığını belirtir. Bu sebeple bir teklif olarak, sözcüğü İranî yerleşim yeri *Abarshahr*, Ermenicede *Apar aşxart* şeklindedir, Sasanî paralarındaki *Apr*, *Aprš*, *Apršs*; belli başlı Mani kaynaklarındaki *šahr... čē abar*, ayrıca Nishapur (I. Sapor tarafından MS 240-272'de kuruldu.) adı verilmiş başkent ile ilişkilendireceğim.¹⁵

Purim, Doğu Roma İmparatorluğu'nun adı, Sapor yazıtında *prwmyn* şeklinde, Tibetçede *phrom*, Orta İrancada *fromin* vs., Çince *fu-lin* şeklindedir. Bütün bunlar açık bir şekilde Grek ve Orta İran etkisi vasıtasıyla. Orta İrancı Bahman Yaşt II/49'da Türkler; Hunlar, Heftalitler, Soğdianlar ve *Hrōmāyik*'ler ile birlikte İran'ın gelecekteki hükümdarları olarak belirtilmiştir.

Kül-Tegin yazıtı K12'deki *soyd b(ä)rč(ä)k(ä)r buqaraq* şeklindeki açık olmayan isim, belli başlı Türkistan kolofonlarında geçen *Barčuq* dil adıyla belki bağdaştırılabilir. Bailey, bu dil ismini Arapçadaki şekliyle *Kanjākī* olarak tanımlamayı teklif etmişti (*BSOS* VIII, 1935-37, s. 895). Bu isim muhtemelen Hotencede *kāñcake* şeklinde belirmiş ve Kaşgarî'nin lügatinde *kāñcāk* olarak Kaşgar'a bağlı beldelerin dili olarak zikredilmiştir.

Eski Türklerin Sasanî İmparatorluğu'nda baskın olan "feodal" sistemin etkisiyle gelişen içtimaî nizâmının diğer göçebe halkların içtimaî nizâmıyla bağdaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü pek çok (sosyal, siyasî, askerî vs.) ünvanın Türkistan'ın tüm göçebe halklarında aynı olduğunu görmekteyiz. Bu ünvanlardan bazısı, az ya da çok akla yatkın bir İranî etimolojiye sahipken bazısı belirsiz bir orijine sahiptir (Özellikle bkz. Ligeti: *AOH* I, 1950, s. 149). Eski Türkçe *yabyu* (Kaşgarî: "Kağandan sonra iki derece aşağıdaki bir rütbe"; krş. Beşevliev, s. 250), Orta İrancı *yavuga*'ya karşılık gelir. Bu şekil, İranistlerce, Partça *ymg*, Pehlevince *žmyγ* gibi; *yam-* "idare etmek, yönetmek" + *-uka* şeklinde açıklanır.¹⁶ Aynı ünvan Hindistan'daki Kanishka hanedanı tarafından *Khusan yavuga* şeklinde kullanılmıştı (yaklaşık olarak MS 3-98).

¹⁵ W. B. Henning, *Mitteliranisch: Iranistik*, s. 95; I. Walker: *The Encyclopaedia of Islam* I, s. 5; R. Frye, *The Histories of Nishapur: HOS* 45, The Hague 1965.

¹⁶ Bailey, *Iranistik*, s. 136; Frye: *Oriens* XV (1962), s. 356; Pulleyblank: *JRAS* 1966, s. 28, bununla beraber sözcüğü Toharca A *yapay*, B *ype* "ülke, memleket" den gelişmiş bir şekil olarak da teklif eder.

Kanishka ünvanında açık bir şekilde görülmektedir: *ζαοο* ; Orta İnanca Mähr-nâme'de *γβγω ~ žβγω* şekliyle karşılaşıyoruz. Later Han'ın yıllıklarında Kujula Kadphises'ten *Kuei-shuang-hou*'nun *hsi-hou*'su = *Kushana*'nın *yavuga*'sı olarak bahsedilir (Konow: *AO* III, s. 64 mt. ss.).¹⁷

Kültegin yazıtı G1'de geçen *šadapit* belki Eski Persçe **satapati* ve Niya belgelerindeki *šadavida* ile mukayese edilebilir. Sözcüğün, *karsenava* (**kārasenāpati*) ile birlikte 'bir yönetici memur' anlamına geldiği görülmektedir. Sözcüğün teşkiline gelince, *dašavida* ile paralel anlaşılmaktadır.¹⁸ *šada* ve *daša*, tabii olarak, sayı isimleri "100" ve "10" ile bağlantılıdır. Türk İmparatorluğu'nda bulunan desimal bir toplum yapısı Sasanî ve son Moğol imparatorluklarından bildiğimiz şekilde yapıya benzer olabilir. Eski Pers sarayında Binbaşı *hazahrapati* 'Sadrazam' olarak görülmektedir. Belki de Şine Usu yazıtındaki *biña baši*, bu Persçe ünvanın bir tercümesidir.

Eski Türkçe *šad*, Orta İnanca *šād*, Soğ. *γš'γδ*, Kuzey İnanca *ixšēd* (< Eski Farsça *χšaθra* "kral", Christensen, *age.*, s. 497; Ayrıca *šad* şeklini Av. *χšaēta* "reis" şeklinden de getirmek mümkündür.¹⁹) ile bağlantılıdır. Bu sözcüğün muhtemel fonetik gelişimi Eski İnanca *χšaθra* şeklinden gelen Orta İnanca *šahr* şekline paralel görülmektedir. Eski Türkçe *čor*, Karayimcede *čora* "hizmetçi", Çuvaşçada *t'sura* "köle, hizmetçi" şekline karşılık gelebilir. Ayrıca Toharcada da *čor* şeklinde belirlemekte olup modern İran dillerinde örneğin, (Güneydoğu İran dillerinden) Sarikoli'de *čor* "güçlü genç adam" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe, Uygurcada vs. *qatun* "kraliçe", Soğdcada *χwt'ynk* (*xwatēn*) "hatun, eş, zevce" şeklindedir; bununla beraber Benveniste, bu Türkçe sözcüğü tamamen bağımsız bir sözcük olarak ele almaktadır (s. 32). İranlılar tarafından bile ünvan olarak kullanılmış olan *qayan* "imparator, kral" sözcüğü, örneğin yazarının, Semerkandlı bir Hristiyanın adıyla anılan Ladakh yazıtında, Tibet Kralı *γ' γ'n* şeklinde geçmektedir. Hotencede bu sözcüğü, *khahani* şeklinde görmekteyiz (Krş. Benveniste, s. 33 diğer atıflarla birlikte).

Eski Türkçe *toŋa*, Gabain'e göre "kahraman" anlamında olup Kuzey İran kökenlidir. Malov'a göre, "kahraman" ~ "büyük, güçlü" anlamında bir

¹⁷ Dahası için bkz. Bosworth-Clauson, *Al-Xwārazmī on the peoples of Central Asia: JRAS* 1965, s. 1 mt. ss.; Pritsak: *UJb* 36 (1965) s. 391; Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1936, s. 496.

¹⁸ T. Burrow, *The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*, Cambridge 1937, s. 124. Yukarıdaki Türkî unvan ile bağdaştırılabilen, ortaya atılmış Orta İnanca bir ünvan olan *astabad ~ astabid* şeklinin varlığı, Marie-Louise Chaumont tarafından son zamanlarda yapılmış bir çalışmada yadsınmıştır: *Muséon* 81 (1968), s. 235 mt. s.

¹⁹ E. Benveniste, *Titres et noms propres en iranien ancien*, Paris 1966, s. 20.

unvândır. Kaşgarî’de “kaplan”, Niya belgelerinde bir memur unvânıdır. Burrow, bu sözcüğü anlamını belirtmeksizin İranca **tuwā-naka* şekline götürür. Hotencede sözcük *ttumga* olarak bilinmektedir. Türkçe unvânlardan *tarqan* ve *tigin* İranlılarda da bulunmaktaydı. Örneğin Semerkand hükümdarı *tarkhân* olarak anılırdı. *tigin* ise Heftalit ve Kuşanlarda da kullanılmıştır (*tgin hwrsân ŞAH*). Ermenicede *tikin* “kraliçe” anlamına gelmektedir (Benveniste, s. 27, dn. 4 ve s. 46): Belki de sözcüğün orijinal anlamı “naip” gibi bir şeydir. Abaev, Osetçe *tærxan* “yargıç” sözcüğüne dayanarak Hint-Avrupa kökenli bir etimolojiyle bu sözcüğü açıklamaktadır.

Eski Türkçe *irti birti* “ücret, haraç” ifadesi (Cengiz hanedanının yönetimindeki Moğolcada, *alba qubčiri* şeklindedir.) İranca *harg ud bār* (= Akadca *ilku* > Aramice *halak* > Persçe *haraka* + Eski Persçe **bāra*) ifadesine çok yakın görünmektedir. Ama yeterince ilgi çekici olarak, sözün Akadca modeli olan *ilku biltu* şekline daha yakın olduğu sabittir; krş. Orta Türkçe *birt* “köle tarafından sahibine ödenen haraç”.

Bilhassa binominal olarak anılan ifadelerde pek çok paralellikler bulunmaktadır (krş. *Linguistics* 5, 1964, s. 69-78). *köñül* “gönül, kalp” şeklini içeren Uygurca binominalleri, *köñül saqinč* “kalp-düşünce” = “duygu” gibi, Toharca A *āriñč pältsäk* “gönül-düşünme” ile bağdaştırıyorum. Bu şeklin, Gathic Avestçe *zərđāčā manāñhāčā* ve Vedic Sanskritçe *hrđā mānasā* ile çok daha eski benzerliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Türk hanedanının (MS 552-745) yazıtlarında Soğdıyanlar zikredilmektedir. Soğdca, Uygur hanedanının (MS 745-840) yönetiminde oluşturulan kağanlık yazıtlarında Uygurca ve Çince ile beraber yan yana kullanılmıştır. Kağan, Soğdıyanlar için özel bir şehir yaptırmış ve Soğd alfabesi Uygurca yazmak için kullanılmıştır. *Die Iranier in Zentralasien* (AO XVII, 1963, s. 119 mt. ss.) adlı yazısında Jes P. Asmussen, Soğdıyanların ve Hotenli Sakaların Budizm ya da Maniheizm’i benimsemeden önce Zerdüşť olduklarını belirtmiştir. O’na göre bu durum, bu halkların edebî dilinde bulunan pek çok Zerdüşťlüğe ait terimle doğrulanır. Zerdüşťlüğün Türkler tarafından benimsendiğini gösteren açık bir kanıt yoktur. Ancak bazı söz ve konseptleri içeren ifadelerle karşılaşmaktayız. Örneğin, Kültegin yazıtı K10’da, *öd täñri yaşar kişi oylı qop ölügli törümiş* ibaresi kuvvetli bir şekilde, zamanın İranî tanrısı Zurvan’ı hatırlatmaktadır.²⁰ Bundahisn I/43’te şöyle denmektedir: “Ölümlü insanlardan hiçbiri ondan (= Zemân) kurtulamayacak”.

²⁰ R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961, s. 238 mt. s.

Budizm ve Maniheizm'in kabulüyle Uygurlar, ortak dinî vokabüleri teşkil eden birçok Soğdca terimi ödünçlediler. Maniheist "Savunma"da geçen *tawγird* sözcüğü (Gabain, s. 268), Gabain'in sözlükçesinde açıklamasız bırakılmıştır (s. 338). Görebildiğim kadarıyla, ayrıca sözlüklerde gördüğüm şekliyle, sözcük **tanuγird* < Soğdca **tnwγyrd* (Gershowich 1641 *tnygyrdi*) "cismanî, tensel", Avestçe *tanu.kərəta-* "von der eigenen Person gemacht, selbst gezeugt" von Söhnen (Bartholomae, kol. 636), Pehlevicede, Škand Gumānik Vičār XIV/35'te, *nun ka ōi mainyō hast nē tani-kard* "ama çünkü (tanrı) ruhîdir, cismanî değil" şekillerinde okunmuş olmalıdır; Soğdca *w'xšyq'ly tnygyrdō* "ruhî ve maddî" şekliyle karşılaşılmaktadır.

İranî, özellikle Soğdiyan, ticaret kolonileri günlük hayata dair pek çok önemli sözcüğü taşımışlardır. Bu sebeple hatta, Tü. *biti-* "yazmak" Hotence *pīr-partisip* şekli *pīda*, *pīdaka* "döküman, belge" vs. < İranî *pati-kar-* "kopyalamak" tan getirilebilir. Çünkü yazı kültürüyle ilgili olarak diğer bazı ortak sözcüklerin bulunduğu görülmektedir. Örneğin, Man. Soğ. *q' γδ'*, Bud. Soğ. *q' γδ'kh*, Uyg. *qayada* ~ Moğ. *qayudasun* "kağıt, yaprak" (Bailey: *BSOS* XI, s. 787); Çin. *mo* < *mək* > Soğ. *m'k* : Uyg. *mākä* "mürekkep" (Henning: *BSOS* XI, s. 723).

Uyg. *käd* "çok", O.Tü. *käd* ~ *käd* ~ *käy* "iyi, çok iyi": Soğ. *k'dy*, Hot. *kæde* (Ayrıca krş. Erm. *kari* "çok") ve ETü. *iyar* "güçlü"; Soğ. *γγ'r* sözcüklerinin de müşterek olması garip görünmektedir. Bang, Uygurca *qamay* "bütün" sözcüğünü bile Orta İnanca *hamāg* (< Ir. *ham-* < IE **sam-*) şekline bağlamış, bir ödünç söz olarak değerlendirmiştir. Bununla beraber mesele, *qam-* köküyle bağlantılı sözcüklerin açık bir şekilde Moğol dil grubundan olmaları sebebiyle oldukça karmaşık bir durum arz etmektedir.

Renk isimleri için kullanılan sözlerden oluşan grup ilgi çekicidir: Uyg. vs. *āl* "kırmızı": Pehlevicede *āl*, Kuzey Farsça *āl* < Eski İnanca **harda* (H. W. Bailey: *Asiatica*, Leipzig 1954, s. 18, mt. s.); Türkî *yayiz* = Moğ. *dayir* "hirschfarbig" sözünün de aslı olan Altayca *qara* da belki İnanca *hara-* ~ *hala-* Avestçe *harəta-* vs. ve yine Avestçe *dawra-* ile mukayese edilebilir. Öte yandan, dünyanın ya da toprağın (yeryüzü) adı da olan *yayiz* sözcüğü, dünyanın adı olarak kullanılmış Av. *gao-čičra* ile mukayese edilebilir (Krş. Humbach, s. 6; Bailey, *age.*, s. 16 mt. s.). Aynı anlamdaki Niya belgelerindeki *palaga*, Orta İnanca *palang* < İnanca **parda* (Krş. Bailey: *BSOS* XI, s. 774) sözcükleriyle karşılaştığımız için, Uyg. vs. *ala*, Çuv. *ula*, Moğ. *alay* "ala renk" sözcükleri zihin karıştırıcıdır: O halde **p-* > \emptyset şeklinde bir gelişmenin bulunduğunu söyleyebilir miyiz?

Toharlar Runik metinlerde zikredilmektedir ve Uygurcadaki bazı Budistik terim şekilleri Toharlar vasıtasıyla Uygurcaya geçmiştir (Hansen bu sözcükleri “formal ödünçler” olarak değerlendirir. Bkz. Hansen: *ZDMG* 94, 1940, s. 139 mt. ss.). Keza Toharlar ile İranî halklar arasındaki münasebetler sebebiyle bu tarzdaki sözcüklerin detaylarını aydınlatmak sıklıkla çok zor olmaktadır. “Grup fleksiyonu”nun yanı sıra sık kullanılan eş anlamlı sözcük çiftleri (binominaller); Uygurca, Soğdca ve Toharcada aynı şekilde bulunmaktadır. İrancadan Uygurcaya veya tersi yöndeki tercüme alıntıları tanımlanmıştır. Örneğin, Sanskritçesi *arhant* olan Uygurca çeviri *ayaγ-qa tegimlig* ibaresi, Soğdca *ptβy ščy'n'k* ya da Hotence *pajsamāñā āša'na ~ āšana vajsana* ibaresinden çevrilmiştir. Toharlar da Türkçeden alıntılar yapmıştır. Örneğin, Toharca A *ağapahutti* < Tü. *alpajut* “asalet” (Krş. Minorsky *apud* Bailey: *BSOS* VIII, s. 884 ve s. 918). “-dur [bildirme eki]” fonksiyonlu Soğdca işaret zamiri *γw* sözünün sentaktik işlevinin, Türkçe *ol* işaret zamirinin işleviyle özdeş olduğu anlaşılmaktadır (Gershevich, *A Grammar of Manichaeic Sogdian*, Oxford 1954, 1409).

Soğdyanlar, Sakalar ve Toharlar ile meskûn bölgelerin 8. yüzyılda Uygur hakimiyetine girmesi neticesinde, buna bağlı olarak 10. yüzyılın sonlarına doğru, bu bölgelerdeki nüfus çoktan Türkçe konuşur hale gelmişti.²¹

KAYNAKLAR⇒

- AALTO, P., “Le “lait nor” chez Pline l’Ancien”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966.
- ANDERSON, J. G., “Der Weg über die Steppen”, *BMFEA I*, 1929.
- ARENTD, W. W., “Sur l’apparition de l’étrier chez les scythes”, *ESA IX*, 1934.
- ASMUSSEN, Jes P., “Die Iranier in Zentralasien”, *AO XVII*, 1963.
- BAILEY, H. W., “Ttaugara”, *BSOS*, Vol. VIII/4, 1937, s. 883-921.
- BAILEY, H. W., “Gāndhārī”, *BSOS*, Vol. XI/4, 1946, s. 764-797.

²¹ P. Pelliot, *Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient (Revue d’histoire et de littérature religieuses III, 1912)*, s. 111.

⇒ *Mütercim notu*: Eski makalelerde bibliyografik kaynakça verilmediği için, tamamen müellifin verdiği dipnotlardan ve satır içi bibliyografya künyelerinden yararlanılmak ve müellifçe kaydedilen künye bilgisi formu korunmak suretiyle oluşturulmuştur.

- BAILEY, H. W., “Hāra-hūṇa”, *Asiatica*, Festschrift Friedrich Weller, Leipzig 1954, s. 12-21.
- BARTHOLOMAE, C., *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904.
- BENVENISTE, E., *Titres et noms propres en iranien ancien*, Paris 1966.
- BEŠEVLIJEV, V., “Les inscriptions protobulgares (Suite)”, *Byzantion* 28, 1958.
- BOSWORTH, C. E., Clauson, G., “Al-Xwārazmī on the peoples of Central Asia”, *JRAS*, Vol. 97/1, 1965, s. 2-12.
- BRØNDAL, V., “Mots ‘Scythes’ en Nordique Primitif”, *Acta Philologica Scandinavica III*, Köpenhamn 1928-29.
- BURROW, T., *The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*, Cambridge 1937.
- BUSSAGLI, M., “L’Influsso classico ed iranico sull’arte dell’Asia centrale”, *Rivista dell’Istituto Nazionale d’Archeologia e Storia dell’Arte*, *NS II*, Roma 1953.
- CHRISTENSEN, A., “Quelques notices sur les plus anciennes périodes du Zoroastrisme”, *AO IV*, 1926, s. 81-115.
- CHRISTENSEN, A., *L’Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1936.
- FRYE, R., “Some Early Iranian Titles”, *Oriens XV*, 1962, s. 352-59.
- FRYE, R., “The Histories of Nishapur”, *HOS* 45, The Hague, 1965.
- GABAIN, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- GERSHEVICH, I., *A Grammar of Manichaean Sogdian*, Oxford 1954.
- HANČAR, F., “The Eurasian Animal Style and the Altai Complex”, *AA XV*, 1/2, Ascona 1952, s. 171-194.
- HANSEN, O., “Tocharisch-iranische Beziehungen”, *ZDMG* 94, 1940, s. 139-164.
- HENNING, W. B., “The Sogdian Texts of Paris”, *BSOS*, Vol XI/4, 1946, s. 713-740.
- HENNING, W. B., “Mitteliranisch”, *Iranistik-Linguistik, Handbuch der Orientalistik*, Abt. I, Bd. 4, Abschn. 1, Leiden - Köln, 1958, s. 20-130.
- HUMBACH, H., “Kušan und Hephtaliten”, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Beiheft C, 1961.

- JETTMAR, K., "The Slab with Ram's Head in the Richtberg Museum", *AA XVII*, 1965, s. 291-300.
- KONOW, S., We van Wijk, "The Eras of the Indian Kharosthi Inscriptions", *AO III*, 1924.
- LAMOTTE, E., *Histoire du Bouddhisme indien*, Louvain 1958.
- LIGETI, L., "Mots de civilization de Haute Asie en transcription chinoise", *AOHI*, 1950-51, s. 141-188.
- MOLÉ, M., *La lune en Iran ancien*, Paris 1962.
- PASSEK, T. B., Latynine, A., "Sur la question des <<kamennye baby>>", *ESA IV*, 1929.
- PELLIOT, P., "Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient", *Revue d'histoire et de littérature religieuses III*, 1912.
- PELLIOT, P., "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale", *TP XXVI*, 1929, s. 201-266.
- PRITSAK, O., "Yowár und Kawar", *UJb 36*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1965, s. 390-393.
- PULLEYBLANK, E. G., "Chinese and Indo-Europeans," *JRAS*, 1966, s. 9-39.
- SALMONY, A., "Notes on a <<kamennaya Baba>>", *AA XIII*, 1/2, 1940.
- SCHAEDER, H. H., "Iranica", *Abh. Gött. Gesell. Wiss.*, phil-hist. Kl. 3, 10, Berlin 1934.
- SOLOMONIK, E. I., *Sarmatskie znaki severnogo Pričernomorja*, Kiev 1959.
- SUKUMAR Sen, *Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors*, Calcutta 1941.
- SULİMİRSKI, T., "Scythian Antiquities in Western Asia", *AA XVII*, 2/4, 1954, s. 282-318.
- TALLGREN, A. M., "Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures", *ESA VIII*, 1933.
- TELLGREN, A. M., "Some North-Eurasian Sculptures", *ESA XII*, 1937.
- WIDENGREN, G., "Xosrau Anōšurvān, les Hephtalites et les peuples turcs", *Orientalia Suecana I*, 1952.
- WIKANDER, S., *Der arische Männerbund*, Lund 1938.

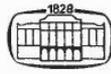
WINTER, W., *Tocharians and Turks: Aspects of Altaic Civilization*, Indiana University Publ. Uralic and Altaic Ser. 23, Bloomington 1963.

YEGOROV, V. G., *Etimologičeskij Slovarj Čuvaškogo Jazyka*, Čeboksary 1964.

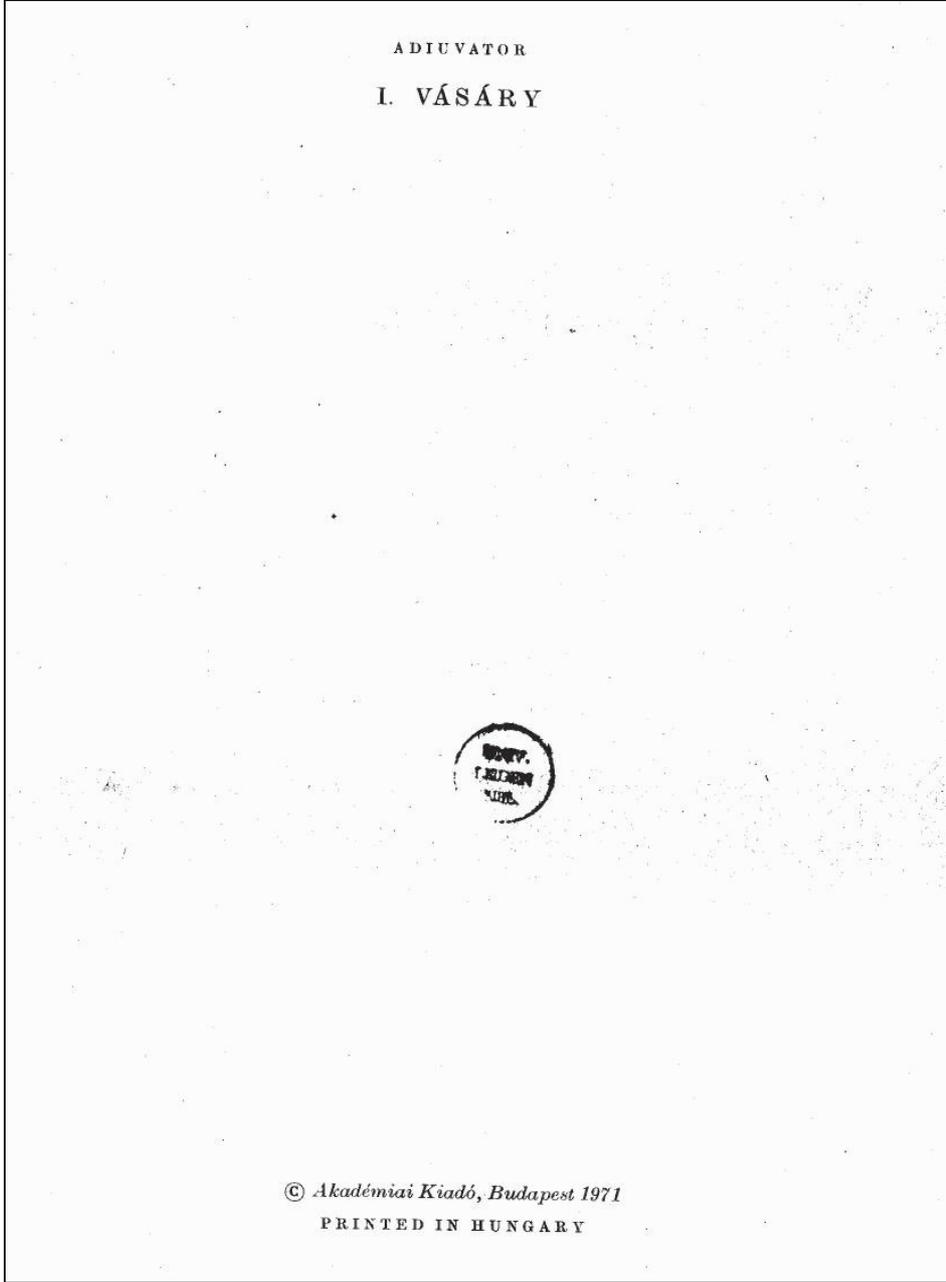
ZAEHNER, R. C., *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961.

STUDIA TURCICA

EDIDIT
L. LIGETI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

INDEX

SUZANNE KAKUK, Cent ans d'enseignement de philologie turque à l'Université de Budapest	7
P. AALTO (Helsinki), Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times	29
G. BÁRCZI, Le traitement de <i>š</i> et de <i>č</i> turcs dans les mots d'emprunt tūres du proto-hongrois	39
Н. А. Баскаков (Москва), Природа и функциональное значение связки в составе предложения в тюркских языках	47
L. BAZIN (Paris), Note sur * <i>angyirt</i> , nom turco-mongol d'une variété de «canards»	55
H. BICARI, Fuzulinin allegorik eserleri	61
J. BLASKOVICS (Praha), Türkische Quellen, das Wort <i>kuruc</i> betreffend	73
A. BODROGLIGETI, A Grammar of Mameluke-Kipchak	89
A. БОМБАЦИ (Naples), The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä	103
G. CLAUSON (London), Some Notes on the Inscription of Toñuquq	125
K. CZEGLÉDY, Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads	133
J. ECKMANN (Los Angeles), Eastern Turcic Translations of the Koran	149
G. FEHÉR JR, Recent Data of the Turkish Campaign of 1543	161
A. V. GABAIN (Anger), Frühe Zeugen der Scherengitter-Jürte	169
GY. GYÖRFFY, Der Aufstand von Koppány	175
T. HALASI-KUN (New York), Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: <i>nām-i diğēr</i>	213
G. HAZAI (Berlin), Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkischen	231
ANN HORVÁTH, The Cattle Trade of a Hungarian Town (<i>Szolnok</i>) in the Period of Turkish Domination	235
GY. KÁLDY-NAGY, The Effect of the <i>Timār</i> -System on Agricultural Production in Hungary	241
С. Г. Кляшторный (Ленинград), Руническая надпись из Восточной Гоби	249
ZEYNEP KORKMAZ (Ankara), Wer ist der Übersetzer des <i>Qābūs-nāme</i> und des <i>Marzubān-nāme</i> ?	259
KÄTHE U.-KÓHALMI, Drei alte innerasiatische Benennungen des Waffengürtels	267
ILSE LAUDE-CIRTAUTAS (Seattle), Uzbek Matrimonial Forms of Adress	281
L. LIGETI, Autour du <i>Sākiz yükmäk yaruq</i>	291
L. LŐRINCZ, Parallelen in der mongolischen und altaitürkischen Epik	321

E. MÁNDOKY, Chants <i>šing</i> des Tatars de la Dobroudja recueillis en Bulgarie ...	331
J. NÉMETH, Noms ethniques turcs d'origine totémistique	349
D. PAIS, A propos de l'étymologie de l'ethnique <i>oγur</i>	361
MARGIT K. PALLÓ, Ung. <i>gyúl</i> «sich entzünden» und <i>gyújt</i> «anzünden» und ihr türkischer Hintergrund	375
J. REYCHMAN (Warschau), Tschuwassisch <i>salγγaj</i> = Nachtigall (<i>luscinia luscinia</i>)?	385
A. RÓNA-TAS, On the Chuvash Guttural Stops in the Final Position	389
E. SCHÜTZ, Jeremia Čelebis türkische Werke (Zur Phonetik des Mittelosmanischen)	401
A. Щербак (Ленинград), Замечания о тексте и языке Та'ашшук-наме	431
Э. Тенишев (Москва), К истории тюркского условного наклонения	441
S. TEZCAN (Göttingen)—P. ZIEME (Berlin), Uigurische Brieffragmente	451
E. TRYJARSKI (Warsaw), A Note on the Relations between the Pechenegs and Poland	461
I. VÁSÁRY, <i>Kám</i> , an Early Samoyed Name of Yenisey	469
E. VASS, Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle	483
N. YAMADA (Osaka), Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents	491

IRANIAN CONTACTS OF THE TURKS IN PRE-ISLAMIC TIMES

BY

PENTTI AALTO (Helsinki)

At the beginning of our historical era the Eastern European steppes were dominated by the so-called Scythians whose ruling tribes probably spoke an Iranian language. It is, however, possible that under their domination there were also tribes speaking Uralic and Altaic («Proto-Turkic») languages. The Scythian culture extended eastward to the Altai where several magnificent burial sites have been excavated. These have yielded close parallels to Scythian burial finds in the Russian steppes from the 7th to 5th centuries B. C. On the other hand the Scythian cultural influence is obvious even in the Hunnic burials detected and excavated at Noin Ula, north of Ulan-Bator (see the publications of Rudenko).

One characteristic of this culture is the «animal style» represented by subtle gold, silver, and bronze objects, rock drawings etc.¹

All over the area covered by this culture we find stone statues, «kamennye baby», and carved stone ram's heads.²

Various artistic remains as well as archaeological finds show that weapons, clothing, wagons etc. were very much alike throughout the steppe area.³

The stirrup seems to be a «Scythian» invention.⁴

Ownership marks similar to the Turkic *tamyas* are known at least since

¹ See e.g. F. Hančar, *The Eurasian Animal Style and the Altai Complex*: AA XV, p. 171 ff.; A. M. Tallgren, *Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures*: ESA VIII (1933), p. 175 ff. and *Some North-Eurasian Sculptures*: ESA XII (1937), p. 109 ff.

² See Passek—Latynine, *Sur la question des «kamennye baby»*: ESA IV (1929), p. 190 ff.; A. Salmony, *Notes on a «Kamennaya Baba»*: AA XIII, p. 5 ff.; K. Jettmar, *The Slab with Ram's Head in the Richtberg Museum*: AA XXVII, p. 291 ff.

³ J. G. Andersson, *Der Weg über die Steppen*: BMFEA 1 (1929), p. 148 ff.; T. Suliminski, *Scythian Antiquities in Western Asia*: AA XVII, p. 282 ff.

⁴ W. W. Arendt, *Sur l'apparition de l'étrier chez les scythes*: ESA IX (1934), p. 206 ff.

the days of the (likewise Iranian-speaking) Sarmatians who conquered the Scythians around 300 B. C.⁵

From Homer and Hesiod onwards our sources tell of the use of mare's milk and *kumys* among the steppe peoples, and Herodotus' description of the preparation of *kumys* shows a striking resemblance to modern Turkic methods.⁶

Christensen once compared the Old Iranian way of life as reflected in the Avesta with that of the late Turkmens and stated: «Les peuples se succèdent dans l'Asie centrale, mais les états de civilisation sont restés les mêmes jusqu'aux temps modernes» (AO IV, p. 84 ff.).

The languages of the Iranian Scythians, Sarmatians and Alans are very fragmentarily known: their nearest living relative is known to be Ossetian. Likewise, only small fragments of the languages of the oldest Turkic peoples such as the Huns, Avars, Khazars, and Bulgars, have been preserved. It is not even certain that the ruling tribes of the Hun and Avar federations actually spoke a Turkic language, though several scholars have wanted to regard the (Turkic) Bulgars and the Chuvash as descendants of Hunnic tribes. The Chuvash language shows some old words which might prove cultural contacts with Iranians in distant times. In his dictionary (*Etimološki Slovarj Čuvaškogo Jazyka*, Čeboksary 1964) Yegorov pays considerable attention to possible Iranian connections of Chuvash words; because of the complicated phonetic history of the latter language, many details call for a more thorough investigation.

The Aryan name of *kumys* was probably *surā* (= Sanskr.), Avestan *hurā*, preserved even in the Germanic languages as an adjective *sour* etc.: Turkic *sıra*, Chuvash *sâra* «beer»;⁷ it is of further interest that we meet the same word in Ziryen and Votyak *sur* «beer», and, perhaps borrowed from them, in Ostyak *sar*, Vogul *sôr*. Other probable loan words are Turkic *tāna*, Osm. *dana*, Chuv. *tîna* ~ *tîna* «heifer»: Avestan *daēnav-* «female of larger quadruped», Sanskrit *dhena* «id.», «cow», *dhenu* «cow»; Chuv. *šak-le-* «to load», Tu. *yük* «load»: Av. Sanskr. *yuga* «yoke»; Tu. Chag. *torak* «cheese», Chuv. *turâç* «kind of sour milk» seems to correspond to Mongolian *taray*, but on the other hand also to Avestan *tūirya-* «cheesy» and to the name of the Scythian tribe *Τορεξ-αδαι* interpreted by Abaev as «cheese-eaters» (?); Chuv. *mâzâr* «couple»: Av. *midwara-* «coupled, in couples»; Chuv. *âdâr* «otter»: Av. *udra-*, Sanskr. *udra* «id.»; an apparent enigma is Chuv. *âvâs*

⁵ E. I. Solomonik, *Sarmatskie znaki severnogo Pričernomorja*, Kiev 1959.

⁶ See my *Le lait noir chez Plin l'ancien: Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, pp. 1–4.

⁷ Cf. V. Brøndal: *Acta Philologica Scandinavica* III (1928–29), p. 17.

«aspens», Kar. Tat. *ūsak*, Sag. Koib. *ōs* which suggest an original **absa*, i.e. exactly like the original of the corresponding Indo-European tree-name: Pedersen has considered it as a borrowing from Proto-Armenian into Turkic. A very widely spread cultural word is represented by *-kar* «fort, town» in names like *Shupashkar* (Cheboksary), *Murkar* etc., which is found even in the neighbouring Ziryen, Votyak *kar* «town», Ostyak *χār*, Vogul *χar* «place»: Khotanese Saka *kara* «town» (e.g. in the name *Kashgar*), in Avestan perhaps in *satō.kara-* «having a herd of a hundred»: **kara* «herd, family», in Old Persian *kāra-* «people» (in a political sense),⁸ in Tibetan we meet *kar*; *khar*, *'khar*, *mkhar* «town»; Uig. *yadu*, Chag. Osm. *yada*, Mong. *ᠶada* «rain-stone»: Av. *yātu-*, Sanskr. *yātu* «witchcraft»; Chuv. *karḁa*, Kazan Tatar *kirtä* «gate, enclosure, pen»: Ossetian *kært* «gate», Arm. *k'ert*, «town», Middle Ir. *kart* «town» (Semitic *qart* «town»?), a Germanic origin (Goth. *garda* etc.) of the above Chuv. word may also be possible; very widely spread is again Chuv. *χäm̄la*, Turkic *qumlaq* «hop» (> Osset. *χumælle* «id.»): Sogdian *xw̄m*, Av. *haoma*, OP *hauma (-varga)* (in the name of a Scythian tribe) «the holy beverage», Sanskr. *soma*.

The name *Ἰσπεριχζ* or *Исперихз* in the list of the Proto-Bulgarian rulers has been connected with Iranian and very similar personal names have even been quoted from Chuvash (see Beševliev, p. 312 ff.). I would refer also to the name *Īsparaka* of a vassal Śaka in North-West India at the beginning of our era.⁹ The *Īsbāra* of the Kül-Tegin inscription E 33 might also belong here.

In Central Asia the Scythian influence is later succeeded by that radiating from the Iranian empire of the Achaemenians and their successors. In the archaeological monuments of the Türk and Uigur dynasties we can still see the influence of the Scythian animal style. Especially in connection with the spread of the western religions the Iranian influence then grows stronger and becomes dominant, in competition only with the Chinese.¹⁰

The Huns seem to have worshipped the Sun and the Moon as especially royal divinities as did the Iranians under the Achaemenid dynasty (ca. 650—331 B. C.) and later. It is thus possible that e.g. the crescent, the imperial emblem of the Turks, goes back at least to Sassanian (A. D. 226—642) or even older models. The same symbolism lies behind the Uigurian royal

⁸ Can the word be of Semitic origin?

⁹ E. Lamotte, *Histoire du Bouddhisme indien*, Louvain 1958, p. 509. Cf. further Pelliot: *TP* 1929, p. 210.

¹⁰ See Mario Bussagli, *L'Influsso classico ed iranico sull'arte dell'Asia centrale: Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*. NS. II, Roma 1953, pp. 171—262.

title in the Kharabalgasun monument *Ay tñridä qut bulmiš*, etc. According to Humbach (*Kušān und Hephthaliten*, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft C, 1961) the title of Kanishka *διοο-κεδο* corresponds precisely to a Hunnic **tñri qut*: Schaeder had much earlier proposed to derive Turkic *qut* from an Iranian **kauta*. Winter¹¹ connects Tokharian A *kom-ñkät* ~ B *kaum-ñäkte* with Turkic *kün tñri* and A *mañ-ñkät* ~ B *meñe-ñäkte* with *ay tñri* and wants to see in *kün* a borrowing from the above Tokharian *kom* ~ *kaum*: the borrowing had taken place in the above combination, the latter component of which had been translated. We also have in Sogdian *γωγρ βγ* (*χwēr bay*) = *kün tñri*, and in Mordvin *kov-pavas* «Moon-God» and *ši-pavas* «Sun-God» (*pavas* < Ir. *baga*). In Avesta the third Nyāyish and the seventh Yašt are dedicated to the Moon, and the Moon-God *MAO* occurs also on the coins of the Kushan rulers.¹² Humbach however, (*l. c.*, p. 22) wants to interpret the Kanishka title *μαναο βayo* as «God of the Household». In Manichaean texts, e.g. *Xwāstwanēft* 40 *kün* and *ay tñri* occur while the original seems to use only *xwaršet* and *māh*.

Foreign sources record that the Turks of the sixth century and later used the name of the wolf as a military title and the picture of the animal as a military emblem (cf. Beševliev, p. 235). This might be compared to the name and emblem of the Aryan sacral leagues of young men («Männerbund»), in Avesta *vahrka* (Wikander, *Der arische Männerbund*, Lund 1938, p. 65). Räsänen seems to approve the etymology of Abaev who connects Turkic *būri* etc. with the Scythian word as reflected by Oss. *biræg* ~ *beræg*, according to him a taboo form instead of **wærx*. Since the same word seems to have been borrowed into the Volga Finnic languages, it seems in fact to be of Scythian origin. On the other hand, the wolf was the ancestral mother of the Turks and in the Oğuz-Qağan legend a wolf leads the Turkish army.

There is a great likelihood that the Turkic runic script derives from an Iranian script of Arsacid (250 B. C.—226 A. D.) or Sassanian type. The composition and style of the great Turkic and Uigurian inscriptions show, in my opinion, certain similarities to the monumental inscriptions of the Persian rulers, which might thus reflect an Iranian tradition. E.g. Kül-Tegin E 1: *üzä kök tñri asra yayız yir qilinduğda ikin ara kiši oylı qilinmiş kiši oylında üzä äçüm apam bumin qayan istämi qayan olurmış* is reminiscent of certain solemn passages in the Old Persian inscriptions, cf. e.g. the begin-

¹¹ *Tocharians and Turks: Aspects of Altaic Civilization* (Indiana University Publ. Uralic and Altaic Ser. 23, Bloomington 1963), p. 245 ff.

¹² See M. Molé, *La lune en Iran ancien*, Paris 1962, pp. 217—230; cf. Humbach, *l. c.*, p. 29.

ning of the Naḫš-i-Rustam inscription of Xerxes: «A great god is Ahuramazda who created this earth, who created yonder heaven, who has created man, who created welfare for man, who made Darius king . . .».¹³ The battle accounts of Darius and Sapor are largely parallel to those of the Old Turkic monuments, cf. e.g. Bilgä-Qaγan E 27–28: *türgäs budunıγ uda basdım türgäs qaγan süsi otča borča kälti bolčuda süñüşdimiz qaγanın yabγusın şadın anda ölürtim ilin anda altım* with Sapor III, 3¹ «In the third war when we attacked Carrhae and Edessa . . . Valerian Caesar came upon us with . . . him a force of seventy thousand. And on that side of Carrhae and Edessa with Valerian Caesar a great conflict took place. And Valerian Caesar himself with own hands (we) made captive. And the rest, the praetorian prefect, senators and generals whoever of that force were officers, all we made captive and away to Persia we led. And Syria, Cilicia and Cappadocia (we) burned with fire, laid waste and led captive.»

It is furthermore possible that certain enigmatic names and expressions in the Turkic inscriptions might be explained by comparing them with contemporary Iranian facts. E.g. Kül-Tegin E 4 enumerates the peoples which mourned the death of Istämi Qaγan. It seems that the list is intended to begin from the east, go through the south to the west and then through the north to the east again: *öñrä kün toyusıqda bökli čölig il tabyač tüpüt apar purım qırqız üč qurıqan otuz tatar qıtay tatabı*: if now the unclear *bökli čölig il* could be understood as an opposition to the sunrise, *čöl* might be interpreted as the Middle Iranian name *čöl* of the Hephthalite horde *jaūvla*, in coin legends *SOHO ZOBOL* (*şāhi Zabul*), in inscriptions of Hūna rulers in India, e.g. in the Kurā inscription of the Turuška Mahārāja Toramāna *şāha jaūvla*.¹⁴ As allies of Xosrau Anōšurvān, the Turks under Istämi had conquered the Hephthalites in 565 A. D. According to Tabari's statement (Zotenberg's translation II, p. 128) the name of the Hephthalites denotes «a strong man»: if the *bökli* could be connected with Tu. Osm. *bükä* = Mong. *bökö* «hero, wrestler, athlete» it might be understood as a translation of that name.

The name *apar* in the above list has in general been connected with the Avars. Schaeder (*Iranica*, p. 40) and others have pointed out that this identification is not without difficulties. I would therefore submit the suggestion that it might refer to the Iranian province *Abarshahr*, in Armenian *Apar aşğart*, on Sassanian coins *Apr*, *Aprš*, *Apršs*, in certain Manichaean

¹³ Sukumar Sen, *Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors*, Calcutta 1941, p. 96.

¹⁴ See e.g. Widengren, *Xosrau Anōšurvān, les Hephthalites et les peuples turcs: Orientalia Suecana I* (1952), p. 69 ff.

sources *šahr* . . . *čē abar*, and its capital, also named Nishapur (founded by Sapor I, 240—272 A. D.).¹⁵

Purīm, the name of the East Roman Empire, occurs in the Sapor inscription as *prwmyñ*, in Tibetan as *phrom*, in MĪr. as *fromīn* etc., in Chinese as *fu-lin*, all obviously through Greek and Middle Iranian intermediaries. In the MĪr. Bahman Yašt II 49 the Turks are mentioned together with the Huns, Hephthalites, Sogdians and *Hrōmāyīk* as future rulers of Iran.

In Kül-Tegin N 12 *soyđ b(ä)rč(ä)k(ä)r buqaraq*, the unclear name might perhaps be connected with the *Barčūq* language mentioned in certain Central Asiatic colophons and which Bailey (*BSOS* VIII, 1935—37, p. 895) proposes to identify with the language called in Arabic *Kanġāki*. This latter name probably occurs in Khotanese as *kāñcake* and as *kāñčāk* in the dictionary of Kashgari, who says that it is the language of the districts belonging to Kashgar.

It seems that the social order of the ancient Turks corresponds to the «feudalistic» system of other nomadic peoples which prevailed in the Sassanian empire. A great number of titles seem to be common to the nomadic nations of Central Asia. Some of them have a more or less plausible Iranian etymology while others are of unclear origin (see especially Ligeti: *AOH* I, 1950, p. 149). Old Turkic *yabyu* (Kashgari: «a rank two grades below the *Qaγan*»; cf. Beševliev, p. 250) thus corresponds to MĪr. *yavuga*, derived by Iranists from *yam-* «to lead» + *-uka*, like Parthian *ymg*, MPers. *žmyy*.¹⁶ The same title was used as *Khusan yavuga* by the Kanishka dynasty (ab. 3—98 A. D.) in India, and it is obviously to be seen in the title of Kanishka *čaoō*; in MĪr. *Māhrnāmag* we meet *yβγω ~ žβγω*. The Annals of the Later Han speak of Kujula Kadphises as *hsi-hou* of *Kuei-shuang-hou = yavuga* of the *Kushana* (Konow: *AO* III, p. 64 ff.).¹⁷

Kül-Tegin S 1 *šadapit* is perhaps to be compared with OP **satapati* and Niya *šadavida*; the latter seems to be an administrative official mentioned together with *karsenava* (**kāra-senāpati*); as to its formation it seems to be parallel with *dašavida*.¹⁸ *šada* and *daša* would of course be connected

¹⁵ W. B. Henning, *Mitteliranisch: Iranistik*, p. 95; I. Walker: *The Encyclopaedia of Islam* I, p. 5; R. Fry, *The Histories of Nishapur: HOS* 45, The Hague 1965.

¹⁶ Bailey in *Iranistik*, p. 136; Fry: *Oriens* XV (1962), p. 356; Pulleyblank: *JRAS* 1966, p. 28, however, proposes to derive the word from Tokharian A *yapay*, B *ype* «land, country».

¹⁷ See further Bosworth-Clauson, *Al-Xwārazmī on the peoples of Central Asia: JRAS* 1965, p. 1 ff.; Pritsak: *UJb* 36 (1965), p. 391; Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1936, p. 496.

¹⁸ T. Burrow, *The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*, Cambridge 1937, p. 124. The existence of an alleged MĪr. title *astabad ~ astabid*,

with the numerals «100» and «10». There might have been in the Turkic empire a decimal structure of society similar to that we know from the Sassanian and from the later Mongolian empire. In the Old Persian court the Chiliarch *hazahrapati* seems to have been the Grand Vizier. Perhaps the *bīna bašī* in the Šine Usu inscription is a translation of that Persian title.

Old Turkic *šad* has been connected with Mīr. *šād*, Sogd. *γš'yd*, North-Ir. *iχšēd* (< OP *χšāyadīya* «king», Christensen, *l. c.*, p. 497; it might also be possible to derive *šad* from Av. *χšaēta* «chief»¹⁹); the probable phonetic development of this word seems to have been parallel to that of Mīr. *šahr* from OIr. *χšaθra*.

OTu. *čor* might correspond to Karaim *čora* «servant», and Chuv. *t'sura* «slave, servant» seems also to occur in Tokharian as *čor*, while in modern Iranian we meet Sariqoli *čor* «strong young man».

OTu. Uig. etc. *qatun* «queen» has been connected with Sogd. *χut'ynk* (*xwatēn*) «wife»; however, Benveniste considers (p. 32) the Turkic word to be totally independent. It corresponds to *qayan* «emperor, king», which has been used as title even by Iranians, e.g. the author of the so-called inscription of Ladakh, a Christian from Samarkand, calls the king of Tibet *γ'γ'n*; in Khotanese we meet *khahani* (cf. Benveniste, p. 33 with further references).

OTu. *toqa*, according to Gabain «hero» or NPR., according to Malov a title («hero» ~ «great, powerful»), acc. to Kashgari «tiger», occurs in the Niya documents as the title of an official. Burrow derives it from Iranian **tuwānaka* without quoting its meaning; it is also known in Khotanese as *ttumga*.

The Turkic titles *tarqan* and *tigin* are also to be found among Iranians, e.g. the ruler of Samarkand was called *tarkhān*, and at least the latter among the Hephthalites and Kushans (*tgin hursān ŠAH*). In Armenian *tikin* has the meaning «queen» (Benveniste, p. 27 Fn. 4 and p. 46): perhaps its original sense was something like «viceroys». On the basis of Oss. *tærzan* «judge» Abaev gives the word an Indo-European etymology.

The Old Turkic expression *irti birti* «labour duty and tributes» (in Mongolian under the Chingis-dynasty *alba qubčiri*) seems to be very close to Iranian *harg ud bār* (= Akkadian *ilku* > Aramaic *halak* > Persian *haraka* + OP **bāra*), but, interestingly enough, still closer to its Akkadian model *ilku biltu*; cf. MTu. *birt* «tribute paid by a slave to his master».

There are particularly many parallel expressions among the so-called binomials (cf. *Linguistics* 5, 1964, pp. 69—78). Uigur binomials containing which might have been connected with the above Turkic title, has recently been denied by Marie-Louise Chaumont: *Muséon* 81 (1968), p. 235 f.

¹⁹ E. Benveniste, *Titres et noms propres en iranien ancien*, Paris 1966, p. 20.

kōṇūl «heart», such as *kōṇūl saqinč* «heart-mind» = «sentiment» which I connected with Tokh. A *āriñc pāltsāk* «heart-thinking», seem to have much older correspondences in Gathic Avestan *zər²dāčā manāṇhāčā* and Vedic Sanskrit *hṛdā mānasā*.

The Sogdians are mentioned in the inscriptions of the Türk dynasty (ab. 552—745 A. D.), and under the Uigur dynasty (745—840 A. D.) Sogdian was used in royal inscriptions side by side with Uigur and Chinese. The qaγan built a special town for Sogdians, and the Sogdian alphabet was adopted in writing Uigur. In his paper *Die Iranier in Zentralasien* (AO XXVII, 1963, p. 119 ff.) Jes P. Asmussen represents the view that the Sogdians and Khotanese Sakas had once professed Zoroastrianism, before they adopted Manichaeism or Buddhism. According to him, this is shown by the many Zoroastrian technical terms to be found in the literary languages of these peoples.

There seem to be no clear proofs of Zoroastrianism ever having been adopted by the Turks, but we meet some very interesting conceptions and words. E.g. in the Kül-Tegin monument N 10: *öd tāṇri yasar kiši oylī qop ölügli törümüš* is strongly reminiscent of the Iranian god of time Zurvan²⁰: Bundahisn I 43 says: «of mortal men none can escape from it (= Time = Zamān)»

Together with the adoption of Buddhism and Manichaeism the Uigurs borrowed from Sogdian numerous terms forming part of the central religious vocabulary. In the Manichaean «Treatise» (Gabain, p. 268) the word *tawγīrd*, left without explanation in Gabain's glossary (p. 338), and — as far as I have been able to see — also in the dictionaries, should probably be read **tanuyīrd* < Sogdian **tnwγyrd* (Gershowich 1641 *tnygyrdt*) «corporeal», Avestan *tanu.kərōta-* «von der eigenen Person gemacht, selbst gezeugt» von Söhnen (Bartholomae, col. 636), in Pahlavi Škand Gumānik Vičār XIV 35 *nun ka ōi mainyō hast nē tani-kard* «but because (God) is spiritual and not corporeal»; in Sogdian we find *w'xšyq'ily tnygyrdt* «spiritual and material».

The Iranian, especially Sogdian, commercial colonies forwarded many important words referring to everyday life. Thus even Tu. *bīti-* «to write» could be derived from Khotanese *pīr-*, participle *pīda*, *pīdaka* «document» etc. < Iran. *pati-kar-* «to copy», since there seem to be some other common words referring to the scriptorial culture, e.g. Man. Sogd. *q'γδ'*, Buddh. Sogd. *k'γδ'kh*, Uig. *qayada* ~ Mong. *qayudasun* «leaf of paper» (Bailey: BSOS XI, p. 787); Chin. *mo* < *mək* > Sogd. *m'k*: Uig. *mākā* «ink» (Henning: BSOS XI, p. 723).

²⁰ R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961, p. 238 f.

It looks strange that even such words as Uig. *kād* «very» MTu. *kād* ~ *kād* ~ *kāi* «good, well»: Sogd. *k'dy*, Khot. *kāde* (cf. further Arm. *kari* «very») or OTu. *īyar* «strong»: Sogd. *y'r* are common. Bang regarded even Uig. etc. *qamay* «all» as borrowed from Mir. *hamāg* (< Ir. *ham-* < IE **sam-*); the matter is, however, somewhat complicated because of the Mongolian family of obviously related words in *qam-*.

An interesting group is formed by some words for colours: Uig. etc. *āl* «red»: Pahlavi *āl*, NP *āl* < Old Iran **harda* (H. W. Bailey: *Asiatica*, Leipzig 1954, p. 18 f.); perhaps even Altaic *qara* «black» as well as the original of Turkic *yayiz* = Mongol *dayir* «hirschfarbig» might be compared with Ir. *hara-* ~ *hala-*, Avestan *harata-* etc., and Avestan *dawra-* «dark». On the other hand *yayiz* as an epithet of the earth or world might be compared with Av. *gao-čivra* as an epithet of the world (cf. Humbach, p. 6; Bailey, *l. c.*, p. 16 f.). A puzzling case is OTu. Uig. etc. *ala*, Chuv. *ula*, Mong. *alay* «variegated» since we meet in the same sense in Niya *palaga*, Mir. *palang* < Ir. **parda* (cf. Bailey: *BSOS* XI, p. 774): are we entitled to reckon with the known development **p- > ZERO*?

The Tokharians are mentioned in runic inscriptions and the form of several Buddhistic terms in Uigurian show that they have been transmitted through a Tokharian intermediary (Hansen: *ZDMG* 94, 1940, p. 139 ff. calls them «formal loans»). The details of such borrowings are often very difficult to clear up, since there have also been close contacts between the Tokharians and the Iranian peoples. Frequent use of pairs of synonymous words (binomials) as well as the «group flexion» seem to have been common both in Uigurian and in Sogdian and Tokharian. Translation loans can also be identified, both from Iranian to Uigurian and vice versa. E.g. the Uigurian rendering *ayay-qa tegimliq* of Sanskrit *arhant* seems to be a translation loan from Sogd. *ptβy 'šcy'n'k* or from Khotanese *pajsamāṇā āsa'na* ~ *āsana vajsana*. Even the Tokharians adopted Turkic loan words, e.g. *A aḍapahutti* < Tu. *alpayut* «nobility» (cf. Minorsky *apud* Bailey: *BSOS* VIII, p. 884 and p. 918). It has been pointed out that the syntactical use of the Sogdian demonstrative *'yw* in the function «is, are» is identical with the use of the demonstrative *ol* in Turkic (Gershevich, *A Grammar of Manichaean Sogdian*, Oxford 1954, 1409).

The areas inhabited by the Sogdians, Sakas, and Tokharians came under Uigur domination in the 8th century and towards the end of the 10th century the population in these areas was already Turkic-speaking.²¹

²¹ P. Pelliot, *Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient* (*Revue d'histoire et de littérature religieuses* III, 1912), p. 111.